

Barbara Filipczyk-Halladin

Procesy demograficzne na Śląsku

Górnośląskie Studia Socjologiczne. Seria Nowa 1, 70-82

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Barbara Filipczyk-Halladin

Uniwersytet Śląski, Katowice

Procesy demograficzne na Śląsku

Abstract: Transformation processes that take place in Silesian Voivodeship have an influence on demographic processes. Formerly, this region used to attract people by employment possibilities (especially in the mining industry). Now adays, it is becoming a place characterized by a high level of emigration scale. In the space of years, population structure by sex and age has changed. We can observe a decrease in percentage of young people of the population, at the same time a percentage of old people increases. Both phenomena accelerate the process of demographic ageing. We can also find mortality tendencies alarming in Silesian population — its level is relatively high.

Unfavourable changes in people's reproduction take place as well. A reduction of birth rate and fertility level are caused by a decreasing number of marriages, postponing marriages and an increasing number of informal relationships. Achieving simple substitutability of generations is not possible because of total fertility rate decreasing. Therefore, restricting people reproduction cannot guarantee a demographical balance. As a result, the population's strength visibly decreases in Silesian Voivodeship, which is deepened by the adverse migration balance.

Key words: population, reproduction, fertility, mortality, migration.

Zmiany w stanie i strukturze ludności

Śląsk jest regionem, w którym oprócz licznych przekształceń ekonomicznych i społecznych zachodzą także głębokie przemiany demograficzne. Zachodzące procesy transformacyjne znajdują odzwierciedlenie w przebiegu zjawisk ludnościowych. W wyniku przeprowadzonej reformy administracyjnej w roku 1998 z dawnych województw: katowickiego, częstochowskiego i bielsko-bialskiego, utworzono województwo śląskie. W ramach województwa wydzielono cztery dość zróżnicowane również pod względem demograficznym podregiony: częstochowski, bielsko-bialski, centralny śląski oraz rybnicko-jastrzębski.

Pod względem liczby ludności województwo śląskie zajmuje drugie miejsce w kraju, po województwie mazowieckim, mimo że liczba ta z roku na rok stopniowo się obniża. W roku 1999 województwo liczyło 4 865 512 mieszkańców, a w 2006 — już 4 669 137, co stanowiło 12,3% ogółu ludności Polski i oznaczało zmniejszenie liczby ludności o 196 375.

Najbardziej zaludnionym podregionem województwa jest podregion centralny śląski, skupiający 61% mieszkańców, natomiast najslabiej — podregion częstochowski, gdzie mieszka 11,5% ogółu populacji województwa.

Pod względem gęstości zaludnienia województwo śląskie zajmuje pierwsze miejsce w Polsce. Na 1 km² powierzchni ogólnej województwa przypada 379 osób, to jest o 258 więcej niż przeciętnie w kraju. I w tym przypadku można mówić o znacznym terytorialnym zróżnicowaniu tego wskaźnika w województwie. Jest to aż 510 osób w podregionie centralnym śląskim i 175 w podregionie częstochowskim. Ale są też w podregionie centralnym śląskim takie miasta, jak Świętochłowice, gdzie na 1 km² przypada aż 4 128 osób, czy Chorzów — 3 429 osób.

Województwo śląskie to także obszar najbardziej w Polsce zurbanizowany, gdyż zdecydowana większość ludności mieszka w miastach, chociaż właśnie w miastach zaznacza się spadek liczby ludności, przy pewnym wzroście liczby ludności zamieszkałej na wsi. W roku 1990 wskaźnik ludności zamieszkującej miasta wynosił 81%, w 2000 roku — 79,2%, a w 2006 — 78,5%. Nie jest to z pewnością szczególnie wyraźna zmiana, jednak utrzymuje się tendencja spadkowa, a spadek ów jest wynikiem zarówno ubytku naturalnego ludności, jak i ujemnego salda migracji — zjawisk charakterystycznych dla województwa śląskiego. Obszar nigdyś przyciągający ludność do pracy głównie w przemyśle węglowym staje się miejscem, z którego odpływ ludności jest coraz większy.

Na przestrzeni lat zmienia się także struktura ludności według płci. Niewielka nadwyżka kobiet w stosunku do mężczyzn jest typowa i charakterystyczna dla większości miast i wsi, chociaż można powiedzieć, że na obszarze omawianego województwa wielkość ta charakteryzowała się dużą zmiennością. W latach wcześniejszych, ze względu na specyfikę przemysłu rozwijanego wówczas w województwie katowickim, obserwujemy nawet odwrócenie proporcji. Istotnym czynnikiem kształtującym wzajemne statystyczne relacje płci w tym okresie były związane z industrializacją migracje, w których dominowali mężczyźni przyjmowani do pracy w przemyśle.

W roku 1990 wskaźnik feminizacji osiąga poziom 103,5, w 2006 roku na 100 mężczyzn przypada już 107,2 kobiet, stanowią one 51,7% ogółu ludności województwa. Wskaźnik feminizacji wzrasta zarówno w miastach, jak i na wsi, choć większa nadwyżka kobiet występuje w miastach (108,1). Struktura według płci jest także uzależniona od wieku. Podobnie jak w Polsce, występuje nadwyżka mężczyzn do 40. roku życia, co wynika z faktu, że chłopców rodzi się nieco więcej niż dziewcząt. Później zaś, w związku ze zjawiskiem nadumieralności mężczyzn, proporcje te wyrównują się, a w starszym wieku zdecydowanie dominują kobiety. W wieku powyżej 65 lat na 100 mężczyzn przypadało już 158 kobiet. Zmienia się także wyraźnie struktura ludności według wieku (tabela 1).

Tabela 1

Zmiany struktury ludności według wieku w województwie śląskim w latach 2000—2006

Rok	Liczba ludności ogółem	Struktura ludności według wieku					
		0—15 lat		16—65 lat		powyżej 65 lat	
		liczba	%	liczba	%	liczba	%
2000	4 765 657	915 856	19,2	3 300 735	69,3	549 066	11,5
2003	4 714 982	806 815	17,1	3 318 126	70,4	590 041	12,5
2004	4 700 771	778 366	16,6	3 322 194	70,6	600 211	12,8
2005	4 685 775	752 424	16,1	3 312 488	70,7	620 863	13,2
2006	4 669 137	730 644	15,6	3 303 211	70,8	635 282	13,6

Źródło: „Rocznik Statystyczny Województwa Śląskiego” 2001, 2005, 2007, GUS

W roku 2000 dzieci do 15. roku życia stanowiły prawie 1/5 ludności województwa (19,2%). W latach następnych widoczny jest wyraźny spadek tego udziału, w roku 2004 dzieci stanowią 16,6% ogółu ludności, dwa lata później 15,6%. Jednocześnie obserwuje się systematyczny wzrost udziału osób starych, w wieku powyżej 65 lat. W roku 2000 wskaźnik starości wynosi 11,5%, a w 2006 już 13,6%. Zmieniają się zatem wyraźnie proporcje między osobami starymi a dziećmi. W roku 2000 na „jednego dziadka przypadało 1,7 wnuka”, a w 2006 roku — zaledwie 1,15. Równocześnie następuje nieznaczny wzrost udziału ludności między 15. a 65. rokiem życia. Spadek udziału dzieci i znaczny wzrost udziału osób starych w ogólnej strukturze ludności wskazuje na zaawansowany proces demograficznego starzenia. Proces ten najprawdopodobniej nadal będzie się pogłębiał.

Niekorzystne zmiany zachodzą również w proporcjach między ludnością w wieku przedprodukcyjnym (w tej grupie następuje wyraźny spadek liczebności) oraz ludnością w wieku produkcyjnym i poprodukcyjnym (w grupie tej obserwuje się z kolei wzrost). Wzrasta szczególnie udział ludności w wieku poprodukcyjnym: z 13,7% w roku 1999 do 16,1% w roku 2006 (tabela 2).

Tabela 2

Ludność w wieku produkcyjnym i nieprodukcyjnym w województwie śląskim w latach 1999—2006

Rok	Liczba ludności ogółem	Struktura ludności według wieku					
		wiek przedprodukcyjny		wiek produkcyjny		wiek poprodukcyjny	
		liczba	%	liczba	%	liczba	%
1999	4 865 512	1 134 703	23,3	3 062 519	63,0	668 290	13,7
2000	4 765 657	1 082 720	22,7	3 007 552	63,1	675 385	14,2
2003	4 714 982	950 701	20,2	3 050 002	64,7	714 279	15,1
2004	4 700 771	915 612	19,5	3 058 043	65,0	727 116	15,5
2005	4 685 775	885 181	18,9	3 063 102	65,4	737 492	15,7
2006	4 669 137	858 774	18,4	3 058 286	65,5	752 077	16,1

Źródło: „Rocznik Statystyczny Województwa Śląskiego” 2003, 2006, 2007, GUS

Analiza współczynników obciążenia ludności w wieku produkcyjnym ludnością w wieku przedprodukcyjnym oraz ludnością w wieku poprodukcyjnym w okresie 2000—2006 wskazuje na pogłębianie się niekorzystnych relacji. Systematycznie spada wskaźnik w przypadku obciążenia ludnością przedprodukcyjną, z 36 do 28,1, a wzrasta obciążenie ludnością w wieku poprodukcyjnym, z 22,5 na 24,6 (H. Zatońska, oprac., 2007).

Wydłuża się również, głównie na skutek spadku liczby zgonów niemowląt, przeciętna długość życia. W 2006 roku parametr ten dla noworodka wynosił 70,5 roku dla mężczyzny oraz 78,8 roku dla kobiety i był zdecydowanie wyższy w porównaniu z latami wcześniejszymi. W stosunku do roku 1990 długość życia kobiet i mężczyzn na Śląsku wzrosła o ponad 4 lata. Parametry te wynosiły w roku 1990 odpowiednio — 65,7 i 74,2. Stosunkowo duże jest — jak widać — zróżnicowanie między tymi parametrami w zależności od płci. Fakt, że kobiety żyją dłużej niż mężczyźni, charakterystyczny jest dla całej ludności i odkryty został już przed ponad 300 laty przez J. Graunta. Interesujące może się też wydawać to, że zarówno mężczyźni, jak i kobiety mieszkający w miastach żyją dłużej niż mieszkający na wsi, w przypadku mężczyzn, średnio o 1,8 roku, w przypadku kobiet — 1,3 roku. Mimo tak dużego wzrostu parametry te są jednak niższe od parametrów przeciętnej długości życia mieszkańca Polski.

W okresie siedmiu lat, to znaczy między latami 2000—2006, podwyższyła się również mediana wieku ludności województwa śląskiego z 36,7 do 39,4 roku, co niewątpliwie świadczy o postępującym procesie demograficznego starzenia się ludności.

Analiza ruchu naturalnego ludności

Zmiany w stanie i strukturze ludności uzależnione są zarówno od natężenia ruchu naturalnego ludności, rozumianego jako zawieranie związków małżeńskich, urodzenia i zgonu, a także od ruchu wędrownego, obejmującego napływ i odpływ ludności. Z kolei o poziomie rozrodczości i umieralności decydują nie tylko uwarunkowania demograficzne. Duże znaczenie przypisać należy czynnikom społeczno-gospodarczym, tym, które związane są z modernizacją — z procesem transformacji.

Już od lat 90. w województwie zmniejsza się wyraźnie liczba zawieranych związków małżeńskich, podobnie zresztą jest w całym kraju. W roku 2000 zawarto 25 282 małżeństwa i liczba ta malała do roku 2002, kiedy zawarto niecałe 23 tysiące związków. Od roku 2003 obserwuje się wzrost liczby zawartych małżeństw, początkowo niewielki, ale od 2005 roku już bardziej zauważalny.

Większość małżeństw, bo prawie 65%, stanowią związki wyznaniowe, a także małżeństwa pierwsze, około 83% to związki panien z kawalerami.

Zmianom w natężeniu zawierania małżeństw, początkowo spadkowi zarówno w populacji kobiet, jak i mężczyzn, towarzyszył także spadek skłonności do zawierania małżeństw.

Zachodząca transformacja ustrojowa niewątpliwie wywiera wpływ na poglądy dotyczące życia rodzinnego, szczególnie ludzi młodych. Zmieniają się w tym zakresie tradycyjne poglądy, zachowania i wartości, oprócz małżeństw — związków formalnych, usankcjonowanych prawnie — pojawiają się alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego. Najpopularniejszą formą jest kohabitacja, stającą się stopniowo, jak pisze K. Slany, „niejako uniwersalną formą życia rodzinnego, podobnie jak formalne małżeństwo i rodzina. Staje się instytucją, ponieważ rodzą się w niej i wychowują dzieci” (2006, s. 16). Także w województwie śląskim, podobnie jak w całym kraju, liczba związków nieformalnych wzrasta, szczególnie w miastach.

Przyczyn spadku liczby zawieranych małżeństw poszukiwać należałoby w uwarunkowaniach nie tylko społeczno-ekonomicznych, ale także demograficznych, głównie w niekorzystnej pod tym względem w latach 90. strukturze wieku ludności. W latach 80. i 90. w wiek zdolności do zawierania związków małżeńskich wchodzi bowiem roczniki niżu demograficznego. Zmniejsza się zatem liczba kobiet i mężczyzn w wieku, w którym najczęściej wstępuje się w związek małżeński, to znaczy między 20. a 29. rokiem życia.

W latach 90., zarówno kobiety, jak i mężczyźni najczęściej zawierali małżeństwo między 20. a 24. rokiem życia. Podobnie jest w przypadku kobiet w latach późniejszych, choć bardzo wyraźnie zmniejsza się częstotliwość zawierania związków właśnie w tym wieku, natomiast zwiększa się liczba zawieranych związków w przedziale 25—29 lat. W roku 2000 przeszło połowa związków małżeńskich zawarta została przez kobiety w wieku 20—24 lat (52%) i tylko co piąte małżeństwo zawarły kobiety w wieku 25—29 lat (20,3%). Sześć lat później 41% małżeństw zawarły kobiety w wieku 20—24 lat, a 35% w wieku 25—29 lat (tabela 3).

Tabela 3

Małżeństwa według wieku nowożeńców (kobiety) w województwie śląskim w latach 2000—2006

Rok	Liczba małżeństw	Wiek nowożeńców (kobiety)					
		do 19 lat	20—24 lat	25—29 lat	30—34 lat	35—39 lat	ponad 40 lat
2000	25 282	3 057	13 381	5 143	1 206	557	1 938
2001	23 367	2 581	12 003	5 378	1 136	539	1 730
2002	22 963	2 280	11 194	5 974	1 247	496	1 772
2003	23 456	1 895	11 152	6 753	1 430	523	1 703
2004	23 631	1 616	10 872	7 499	1 498	540	1 606
2005	25 411	1 546	11 044	8 511	1 955	612	1 723
2006	27 847	1 529	11 454	9 667	2 405	811	1 981

Źródło: Opracowano na podstawie „Rocznika Statystycznego Województwa Śląskiego” 2002, 2005, 2007, GUS

Podobne zmiany obserwuje się w latach 2000—2006 w przypadku nowożeńców mężczyzn. Wyraźnie zmniejsza się liczba małżeństw zawieranych w wieku 20—24 lat, a zwiększa w wieku 25—29, ale już od 2002 roku mężczyźni najczęściej żenią się w wieku 25—29 lat. W roku 2006 związki zawierane przez mężczyzn w tym przedziale wieku stanowią prawie 44% ogółu, zaledwie co czwarte małżeństwo zawierane jest przez mężczyznę w niższym przedziale wiekowym (tabela 4).

Tabela 4

Małżeństwa według wieku nowożeńców (mężczyźni) w województwie śląskim w latach 2000—2006

Rok	Liczba małżeństw	Wiek nowożeńców (mężczyźni)					
		do 19 lat	20—24 lat	25—29 lat	30—34 lat	35—39 lat	ponad 40 lat
2000	25 282	720	10 537	8 485	2 159	948	2 433
2001	23 367	587	8 971	8 659	2 074	884	2 192
2002	22 963	493	8 080	8 912	2 377	892	2 209
2003	23 456	402	7 643	9 655	2 647	894	2 215
2004	23 631	349	7 120	10 246	2 855	951	2 110
2005	25 411	280	7 195	11 082	3 418	1 109	2 327
2006	27 847	277	7 190	12 197	4 160	1 319	2 704

Źródło: Opracowanie na podstawie „Rocznika Statystycznego Województwa Śląskiego” 2002, 2005, 2007, GUS

Zarówno w przypadku kobiet, jak i mężczyzn nastąpił w omawianym okresie dwukrotny wzrost liczby małżeństw zawartych w wieku 30—34 lat. Kobiety częściej niż mężczyźni zawierały małżeństwa w wieku poniżej 19 lat, z kolei mężczyźni częściej od kobiet zawierają związki w starszych grupach wiekowych. Wzrasta zatem także mediana wieku nowożeńców, w roku 2006 dla mężczyzn wynosi 27,3 roku, dla kobiet — 25,3 roku.

Na przestrzeni lat zwiększa się również liczba małżeństw rozwiązywanych, zarówno z powodu śmierci współmałżonka, jak i wskutek rozwodu. Można mówić o występowaniu w skali roku dużej nadwyżki małżeństw rozwiązanych nad zawartymi. Zjawisko to charakterystyczne jest głównie dla miast. W roku 2006 zawarto 27 847 małżeństw, a rozwiązanych zostało ponad 31 tys., z czego 48% na skutek śmierci męża, 17,5% śmierci żony i 34,5% w wyniku rozwodu. Szczególnie szybko wzrasta w ostatnich latach liczba rozwodów — w porównaniu z rokiem 2000 zwiększyła się dwukrotnie (tabela 5).

W roku 2000 na tysiąc zawartych małżeństw przypadało 198 rozwodów, w 2002 roku — 254, w 2006 roku — 385. W 2002 roku na każde tysiąc małżeństw istniejących 5 zostało rozwiązanych na drodze sądowej, w 2006 roku — ponad 9 (H. Zatońska, oprac., 2007, s. 16).

Tabela 5

Małżeństwa zawarte i rozwiązane w województwie śląskim w latach 2000—2006

Rok	Małżeństwa zawarte		Małżeństwa rozwiązane			Różnica między małżeństwami zawartymi a rozwiązanymi
	ogółem	na 1 000 ludności	ogółem	przez rozwód		
				ogółem	na 1 000 ludności	
2000	25 282	5,3	25 813	5 020	1,1	-531
2001	23 367	4,9	27 494	6 661	1,4	-4 127
2002	22 963	4,9	26 221	5 823	1,2	-3 258
2003	23 456	5,0	27 620	7 167	1,5	-4 164
2004	23 631	5,0	28 564	8 079	1,7	-4 933
2005	25 411	5,4	29 586	9 168	1,9	-4 175
2006	27 847	6,0	31 130	10 718	2,3	-3 283

Źródło: Opracowano na podstawie „Rocznika Statystycznego Województwa Śląskiego” 2002, 2005, 2007, GUS

Zarówno wzrost liczby rozwodów, szczególnie osób w młodszym wieku, jak i zmniejszająca się liczba zawieranych związków małżeńskich wpływa niewątpliwie na poziom rozrodczości. Po wroście urodzeń na przełomie lat 70. i 80. w latach następnych ich liczba zaczyna spadać, również wyraźnie w województwie śląskim. W roku 1990 urodziło się 60 372 dzieci (12,4‰), w 1995 roku 48 410 (9,9‰), w 2003 roku zaledwie 39 156 dzieci, a natężenie urodzeń osiągnęło najniższy poziom — 8,3‰.

Istotnym czynnikiem wpływającym na spadek liczby urodzeń jest zmiana obyczajowości, wzrost aktywności zawodowej kobiet, uzyskiwanie przez nie coraz wyższego poziomu wykształcenia i zmiana ról społecznych, często utrudniających wypełnianie funkcji macierzyńskich.

Począwszy od roku 2004 liczba urodzeń zaczyna wzrastać. W 2006 roku urodziło się już 42 458 dzieci, wskaźnik urodzeń wynosił 9,1‰.

Nadal zdecydowana większość dzieci rodzi się w związkach małżeńskich, choć zwłaszcza w ostatnich latach zwiększa się liczba urodzeń pozamałżeńskich. W roku 2002 zanotowano 5 437 takich urodzeń, co stanowiło prawie 14% ogółu, w latach następnych liczba ta wzrasta do 6 750 w roku 2004 (16,8%) i 7 558 w roku 2006 (17,8%). Udział urodzeń pozamałżeńskich jest zdecydowanie wyższy w miastach, gdzie w 2006 roku wyniósł 20,5%, podczas gdy na wsi — 7,9%. Wynika to niewątpliwie ze wzrostu liczby związków nieformalnych, o czym wspomniano wcześniej, a także częściej występującego samotnego macierzyństwa „z wyboru”.

Na obszarze województwa śląskiego obserwuje się niepokojące tendencje w zakresie kształtowania się umieralności. Pozostaje ona na stosunkowo wysokim poziomie. W roku 2000 wskaźnik umieralności obrazujący liczbę zgonów na tysiąc osób wynosił aż 9,8‰, obniżył się nieco do roku 2002, kiedy to wyniósł 9,4‰ a następnie znów wzrósł do 9,9‰ w 2005 i 2006 roku. Zarówno w Polsce, jak i w województwie śląskim mamy do czynienia z bardzo niekorzystnym zjawiskiem nadumieralności mężczyzn w stosunku do kobiet. Sytuacja taka występuje prawie we wszystkich grupach wiekowych.

Mimo że umieralność ogólna kształtuje się na wysokim poziomie, można zauważyć spadek umieralności wśród niemowląt. W roku 2000 wskaźnik zgonów niemowląt w województwie śląskim przekraczał 10‰, w 2006 wynosił 7,3‰. Z ogólnej liczby 309 zmarłych niemowląt w roku 2006 przeszło połowę stanowiły dzieci, które zmarły w pierwszym tygodniu życia. Spadek poziomu umieralności niemowląt był jednym z czynników wpływających na długość życia noworodka.

Niski poziom rozrodczości i jednocześnie wysoka umieralność powodują, że przyrost naturalny ludności jest coraz mniejszy (tabela 6).

Tabela 6

Ruch naturalny ludności w województwie śląskim
w latach 2000—2006

Rok	Urodzenia		Zgony		Przyrost naturalny	
	ogółem	wskaźnik	ogółem	wskaźnik	ogółem	wskaźnik
2000	42 285	8,7	46 066	9,7	-3 781	-0,8
2001	49 748	8,4	46 031	9,5	-5 283	-1,1
2002	39 334	8,3	44 768	9,4	-5 434	-1,1
2003	39 156	8,3	45 575	9,7	-6 419	-1,4
2004	40 134	8,5	45 591	9,7	-5 457	-1,2
2005	40 763	8,7	46 315	9,9	-5 552	-1,2
2006	42 458	9,1	46 336	9,9	-3 878	-0,8

Źródło: Opracowano na podstawie „Rocznika Statystycznego Województwa Śląskiego” 2002, 2005, 2007, GUS

W połowie lat 90. wskaźnik przyrostu naturalnego określający tempo wzrostu ludności wynosi zaledwie 0,09‰. W roku 1999 liczba zgonów przewyższa już liczbę urodzeń, czego konsekwencją jest ubytek naturalny ludności, a wskaźnik przyrostu wynosi -1,2. Sytuacja taka utrzymuje się w województwie przez następne lata, a liczba zgonów coraz wyraźniej przewyższa liczbę urodzeń. Najwyższy ubytek naturalny ludności odnotowano w 2003 roku — 6 419 osób (-1,4‰), później ubytek jest już nieco mniejszy, co niewątpliwie wynika ze wzrostu liczby urodzeń. W roku 2006 ubytek naturalny ludności w województwie śląskim wynosi 3 878 osób (-0,8‰).

Kolejną ważną miarą charakteryzującą proces reprodukcji ludności jest wskaźnik dynamiki demograficznej obrazujący stosunek liczby urodzeń do liczby zgonów. W roku 2000 był na poziomie 0,92, następnie spadał do roku 2005, kiedy to wyniósł 0,84, a w 2006 roku zauważamy wzrost wskaźnika do 0,92. Wskaźnik poniżej jedności oznacza, że roczna liczba urodzeń nie kompensuje rocznej liczby zgonów, czyli liczba ludności maleje.

Charakter zmian płodności ogólnej i cząstkowej kobiet

Zmniejszanie się liczby zawieranych małżeństw, późniejsze zawieranie związków, wzrost liczby związków nieformalnych, a także wzrost liczby rozwodów w młodszych grupach wiekowych przyczyniają się do spadku liczby urodzeń oraz obniżania poziomu płodności. Zmniejsza się ona w sposób widoczny od początku lat 90. Przemiany demograficzne, jakie miały miejsce w tamtych latach, wpłynęły przede wszystkim na przesunięcie najwyższej płodności kobiet z grupy wiekowej 20—24 lat do grupy 25—29 lat oraz na zmianę w modelu dzietności.

W województwie śląskim w latach 2000—2006 najwyższa płodność kobiet utrzymywała się w grupie wiekowej 25—29 lat. W 2006 roku wskaźnik płodności dla kobiet w tej grupie wiekowej wynosił 86,5‰ i wzrastał od 2003 roku. Jednocześnie zmniejszyło się natężenie płodności w wieku 20—24 lat do 54,1‰ w roku 2006 i zwiększyła wyraźnie płodność w wieku 30—34 lat. W roku 2006 była nawet wyższa niż w przypadku kobiet w wieku 20—24 lat, bo wynosiła 57,7‰. Zmniejszyła się także liczba urodzeń przez kobiety w wieku 15—19 lat.

Płodność ogólna spada do roku 2002, kiedy to na tysiąc kobiet w wieku rozrodczym przypada 31 urodzeń, a następnie podwyższa się do poziomu 34,8 w roku 2006 (tabela 7).

Tabela 7

Płodność ogólna i cząstkowa kobiet w województwie śląskim w latach 2000 — 2006

Rok	Urodzenia na 1 000 kobiet w wieku rozrodczym						
	15—49	15—19	20—24	25—29	30—34	35—39	40—49
2000	32,9	16,1	75,8	86,4	44,2	17,2	3,8
2001	31,0	14,7	67,0	82,7	42,9	16,5	3,8
2002	31,0	14,8	60,9	80,7	44,4	17,3	3,7
2003	31,1	14,0	61,7	82,0	44,8	17,1	3,6
2004	32,2	13,5	56,3	83,1	49,7	18,1	3,8
2005	33,0	12,8	54,0	83,7	53,5	19,2	3,8
2006	34,8	13,2	54,1	86,5	57,7	20,6	3,9

Źródło: Opracowano na podstawie „Rocznika Statystycznego Województwa Śląskiego” 2002, 2005, 2007, GUS

Opóźnianie wstępowania w związki małżeńskie i spadek płodności ogólnej kobiet, a także przesunięcie maksimum urodzeń na wiek późniejszy powoduje obniżenie dzietności.

Poziom dzietności jest jedną z podstawowych miar charakteryzujących w sposób syntetyczny proces reprodukcji ludności. Jest to proces odtwarzania w czasie stanu oraz struktury ludności, mówiący o zastępowalności pokolenia.

W związku z tym możemy mówić o trzech typach reprodukcji:

- prostej, gdy pokolenie dzieci jest liczebnie równe pokoleniu rodziców,
- rozszerzonej, gdy pokolenie dzieci przekracza liczebnie pokolenie rodziców,
- zwężonej, gdy liczba dzieci jest mniejsza od liczby rodziców.

O typie reprodukcji decyduje przede wszystkim liczba urodzeń, poziom płodności i dzietności. Poziom dzietności czasami określane jest mianem płodności całkowitej, wyraża on bowiem średnią liczbę dzieci urodzonych przez kobietę w ciągu całego okresu rozrodczego. Prostą zastępowalność pokolenia gwarantuje wskaźnik wynoszący 2,13 dziecka na 1 kobietę.

Okazuje się, że wskaźnik ten już w latach 90. jest na poziomie, który nie gwarantuje prostej zastępowalności pokolenia. W okresie analizowanym w województwie śląskim następuje dalszy spadek dzietności kobiet, obniża się z 1,22 w 2000 roku do 1,17 w roku 2006.

Reprodukcję ludności oceniać można także na podstawie analizy współczynników reprodukcji brutto i netto. Współczynnik reprodukcji brutto, charakteryzujący również płodność, wyraża średnią liczbę żywo urodzonych dzieci płci żeńskiej przypadających na 1 kobietę, będącą aktualnie w wieku rozrodczym. Współczynnik reprodukcji netto z kolei charakteryzuje aktualną płodność i umieralność, wyrażając średnią liczbę żywo urodzonych dzieci płci żeńskiej, które dożyją wieku swych matek, przypadających na 1 kobietę będącą w wieku rozrodczym, przy założeniu niezmiennego aktualnego poziomu cząstkowych współczynników płodności i umieralności. Inaczej mówiąc, współczynnik reprodukcji netto wyraża stosunek liczebności dwóch kolejnych pokoleń, przy określonej nieziennej umieralności i płodności.

W przypadku województwa śląskiego wskaźnik reprodukcji brutto, który zbliżony jest wartością do wskaźnika reprodukcji netto, spadł poniżej jedności (tabela 8).

Tabela 8

Syntetyczne miary reprodukcji ludności
w województwie śląskim w latach 2000 — 2006

Rok	Wskaźnik dzietności	Wskaźnik reprodukcji brutto	Wskaźnik dynamiki demograficznej
2000	1,22	0,57	0,92
2001	1,14	0,56	0,88
2002	1,12	0,54	0,88
2003	1,12	0,54	0,86
2004	1,12	0,54	0,88
2005	1,13	0,59	0,84
2006	1,17	0,57	0,92

Źródło: Opracowano na podstawie „Rocznika Statystycznego Województwa Śląskiego” 2002, 2005, 2007, GUS

W 1995 roku wskaźnik reprodukcji brutto wynosi 0,63, a w latach 2000 — 2006 pozostaje na poziomie 0,57, co oznacza, że mamy do czynienia ze zwązowaną reprodukcją ludności. Obecna generacja matek nie zostanie zastąpiona przez nową generację matek, co niewątpliwie przyczyni się w przyszłości — po krótkim obecnym okresie wzrostu — do systematycznego spadku liczby urodzeń.

Zawężony proces zastępowalności pokoleń, który charakteryzuje mniejsza liczebność dzieci niż rodziców w kolejnych pokoleniach, oznaczał będzie dalszy spadek liczby ludności w województwie śląskim.

Ruchy migracyjne

Przemiany społeczno-ekonomiczne, jakie nastąpiły po roku 1989, wywołały zmiany w zakresie ruchu wędrownego ludności. Dotyczyły nie tylko ich nasilenia, ale także wywołujących je czynników. Jak pisze E. Sojka: „Migracje ludności są integralnym i współzależnym elementem rozwoju społeczno-gospodarczego. Z jednej strony spełniają one rolę czynnika warunkującego rozwój gospodarczy, z drugiej zaś są konsekwencją określonych cech jego rozwoju. Należą one przy tym do tego rodzaju procesów, które dość szybko i silnie reagują na zmianę warunków społeczno-ekonomicznych” (2007).

Tempo rozwoju społeczno-gospodarczego oraz jego przestrzenne zróżnicowanie w kraju odegrało znaczącą rolę w kształtowaniu ruchów wędrownych na obszarze województwa śląskiego. Już w latach 90. wyraźnie zwiększyła się liczba ludności wyjeżdżającej z województwa na stałe.

W roku 2000 saldo migracji wynosi aż 12 209 osób, w latach następnych nieco się obniża, w 2004 zmniejsza się do 8 592 osób, ale znów w 2006 roku odpływ ludności jest o przeszło 12 tys. wyższy od napływu (tabela 9).

Tabela 9

Ruch wędrowny ludności w województwie śląskim
w latach 2000—2006

Rok	Napływ		Odpływ		Saldo migracji	
	ogółem	wskaźnik	ogółem	wskaźnik	ogółem	wskaźnik
2000	43 663	9,2	55 872	11,8	-12 209	-2,6
2001	36 645	7,7	46 792	9,8	-10 147	-2,1
2002	43 291	9,1	53 100	11,2	-9 809	-2,1
2003	46 532	9,9	55 951	11,9	-9 419	-2,0
2004	45 804	9,7	54 396	11,6	-8 592	-1,8
2005	45 546	9,4	54 244	10,1	-8 698	0,7
2006	48 062	10,0	60 251	10,8	-12 189	-0,8

Źródło: Opracowano na podstawie „Rocznika statystycznego Województwa Śląskiego” 2002, 2005, 2007, GUS

Zauważyć można ujemne saldo migracji w miastach: -8,0 tys. w 2006 roku wobec -4,5 tys. w 2000 roku, a dodatnie saldo migracji na wsi: 4,4 tys. w 2006 roku wobec 3,2 tys. w 2000 roku. Zwiększa się wyraźnie udział osób migrujących z miast na wieś, zmniejsza zaś udział migrujących ze wsi do miast (H. Zatońska, oprac., 2007, s. 12).

Można przypuszczać, że sytuacja ta wynika między innymi ze spadku atrakcyjności miast, także ze względu na zanieczyszczenie środowiska. „Społeczeństwo polskie przechodzi wyraźną transformację w zakresie ruchliwości przestrzennej [...], następuje redukcja napływu ze wsi, natomiast wzrost odpływu z miast” (E. Sojka, 2007, s. 129).

W przypadku migracji zagranicznych mamy do czynienia z nadwyżką emigrantów nad imigrantami. W analizowanym okresie z województwa śląskiego wyemigrowało na stałe łącznie 59,3 tys. osób, co stanowiło prawie jedną trzecią wszystkich osób, które wyemigrowały w tym czasie z Polski. Głównym kierunkiem emigracji mieszkańców województwa śląskiego na stałe były Niemcy — przeniosło się tam 49,7 tys. osób (83,8%). W większości emigrowały osoby młode w wieku 15—49 lat, zarówno mężczyźni, jak i kobiety (H. Zatońska, oprac., 2007, s. 12).

Zdecydowanie niższa w porównaniu z emigrantami była liczba imigrantów. W latach 2000—2006 przybyło do województwa w celu osiedlenia się na stałe 7,1 tys. osób. Byli to imigranci głównie z Niemiec (55,6%), Stanów Zjednoczonych (6,2%), Ukrainy i Wielkiej Brytanii (po 5,8%) (H. Zatońska, oprac., 2007, s. 13). Powodem migracji, szczególnie ludzi młodych, może być podejmowanie pierwszej pracy, zdobywanie wykształcenia czy zawieranie związków małżeńskich.

Zaznaczające się wyraźnie ujemne saldo migracji, wynikające z nadwyżki osób wyjeżdżających na stałe z województwa nad przyjeżdżającymi, oraz ubytek naturalny ludności powodują spadek liczby mieszkańców województwa śląskiego.

Podsumowanie

Procesy demograficzne na obszarze województwa śląskiego podlegają ogólnemu mechanizmowi przejścia demograficznego, procesu zmian reprodukcji ludności związanych z modernizacją społeczeństwa. Zachodzące zjawiska charakterystyczne są dla „drugiego przejścia demograficznego”, które uwzględnia zmiany w zakresie małżeńskości i rozrodczości.

Według J.Z. Holzera (1999, s. 22), zmiany te obejmują:

1) opóźnienie wieku zawierania małżeństw, osłabienie trwałości małżeństwa, zmniejszenie częstości zawierania małżeństw w większości grup wiekowych, wzrost roli związków kohabitacyjnych, w tym związków typu wspólnego życia, ale oddzielnego zamieszkania, wzrost częstości występowania rozwodów, wzrost liczby rodzin z jednym rodzicem,

2) zmniejszenie dzietności poniżej prostej zastępowalności pokoleń, występowanie zmian we wzorcu płodności wyróżniających się opóźnieniem wieku urodzenia pierwszego dziecka, przesuwaniem się maksymalnej płodności do grupy wieku 25—30 lat, wzrostem udziału dzieci rodzących się poza małżeństwem przy rosnącej akceptacji społecznej tego zjawiska,

3) szerokie rozpowszechnianie się znajomości metod i dostępności różnych środków antykoncepcyjnych stosowanych do świadomego powołania do życia dzieci w czasie i liczbie, jakiej sobie życzą rodzice,

4) zmiana stylu życia wyrażająca się przede wszystkim wprowadzeniem zdrowej diety i ruchu fizycznego, wpływająca na obniżenie umieralności, szczególnie wśród osób będących w wieku reprodukcyjnym.

Druga przemiana demograficzna nie ominęła zatem województwa śląskiego, a zachodzące procesy demograficzne obejmowały zasadnicze zmiany w procesie zawierania małżeństw i dzietności. Zachodzącym przemianom społecznym i gospodarczym towarzyszyły także przemiany wzorców życia rodzinnego i systemu wartości.

Przed wszystkim zauważa się spadek skłonności do zawierania małżeństw przez osoby we wszystkich grupach wiekowych. Podnosi się też średni wiek w momencie zawarcia pierwszego małżeństwa. Chociaż dominującą formą powstania rodziny nadal pozostaje małżeństwo, to następuje także wzrost liczby związków nieformalnych i urodzeń pozamałżeńskich.

Zauważa się wyraźny spadek urodzeń w młodszych przedziałach wieku kobiet. Równocześnie zwiększa się natężenie urodzeń wśród kobiet po 25. roku życia. Spadek urodzeń powoduje obniżenie poziomu dzietności. Liczba urodzeń utrzymująca się na poziomie niewiele wyższym od jedności nie gwarantuje prostej zastępowalności pokolenia, podobnie jak poziom wskaźnika reprodukcji, który przyjmuje znamiona reprodukcji zwężonej i nie pozwala na utrzymanie liczby ludności województwa śląskiego nawet na poziomie równowagi demograficznej.

W efekcie ma miejsce dość znaczny spadek liczby mieszkańców, dodatkowo pogłębiany przez ujemne saldo migracji. Bardzo niepokojącym zjawiskiem są też niekorzystne zmiany w zakresie struktury ludności według wieku. Mała liczba urodzeń, niska dzietność przyczyniają się do wzrostu udziału ludzi starych w ogóle populacji, przyspieszając proces demograficznego starzenia się ludności.

Literatura

Holzer J.Z., 1999: *Demografia*. Warszawa: PWE.

Slany K., 2006: *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*. Kraków: ZW „NOMOS”.

Sojka E., 2007: *Migracje ludności i rozwój demograficzny Śląska w okresie transformacji*. Katowice: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Katowicach.

Zatońska H., oprac., 2007: *Przemiany demograficzne w województwie śląskim w latach 2000—2006*. Katowice: Urząd Statystyczny.